

MOT ALL FANATISM

Anförande vid Katrina kammarmusikfestival i Mariehamn den 13 augusti 2022

Det är lika bra att vi börjar med den tråkiga nyheten. Erasmus från Rotterdam – den mångkunnige renässanshumanisten, född någon gång i slutet av 1460-talet i holländska Nederländerna, som ännu låg under den spanske kungen – var av allt att döma inte musikalisk. Nina Burton uppger i sin bok om Erasmus och hans tid, *Gutenberggalaxens nova* (från 2016), att hans föräldrar försökte sända honom till en gosskör i Utrecht, där det gavs gratisutbildning, ”men att sjunga i stämmor låg inte för honom”, skriver Nina Burton och fortsätter: ”Ändå tilltalades han av flerstämmighetens likhet med ett fridfullt samtal.”¹ Hur man nu kan veta det. Men det är ändå en vacker tanke. Det polyfona som ett ledmotiv för den tolerans, den ovilja att acceptera entydighet och absoluta sanningar, som skulle bli hans gåva till eftervärlden.

Det här draget, Erasmus’ anti-fanatism, understryks starkt av österrikaren Stefan Zweig i hans bok om honom från 1934, då fanatism och intolerans hade fått luft under vingarna på många håll i Europa. Men också Stefan Zweig påstår, att Erasmus inte hade något sinne för musik och inte heller för måleri.² Det här kan förefalla egendomligt. Erasmus kom ju från ett hörn av den europeiska kontinenten, där musikkulturen vid den här tiden stod i sitt flor. Han levde i den nederländska skolans glansperiod, med namn som Josquin Des Prez och Heinrich Isaac, båda knappt tjugo år äldre än Erasmus. Hans far var prästvigd, sonen sattes tidigt i klosterlära och i kyrkliga sammanhang var vokalmusiken säkert ännu dominerande. Men tiden var ingalunda främmande för instrumentalmusik. ”Lutor, blockflöjter och fiddlor stod högt i kurs, även inom kyrkan. Man kan finna fina musikbilder på de nederländska altarskåpen”, säger musikforskaren Anders Hammarlund – en utmärkt flöjtist förresten, han kan hantera manhöga slovakiska herdeflöjter och få fram melodier ur ett plaströr utan borrhål – i ett sommarsamtal jag hade med honom. ”Sedan kom kalvinister och motreformatorer och intog strängare attityder. Men rent idéhistoriskt”, menar Hammarlund, ”skulle Erasmus passa förträffligt som amatörlutenist. Lutan blev ju ett slags både lärt och musiskt attribut.”³ Ett kännemärke för en dåtida intellektuell. Ja, låter inte Gustaf Fröding den högt bildade Vasasonen Erik XIV spela på sin luta, i en diktcykel som också är tonsatt, av Ture Rangström?

---

¹ Nina Burton. *Gutenberggalaxens nova. En essäberättelse om Erasmus av Rotterdam, humanismen och 1500-talets medierevolution*. Stockholm: Albert Bonniers förlag 2016, s. 35.

² Stefan Zweig, *Erasmus av Rotterdam*. Stockholm: Albert Bonniers förlag 1935, s. 32.

³ Personlig kommunikation. – Ett sådant altarskåp finns i Strängnäs domkyrka i Hammarlunds hemstad.

Vi får nog acceptera, att inte tonen utan ordet, inte den annoterade musiken utan det nedpräntade och sedermera tryckta ordet var Erasmus' element. Och ändå: går det att dra en så skarp gräns mellan dessa uttrycksformer? Som ung briljerade Erasmus med att skriva poem på formfulländat latin – ”det estetiskt-retoriska behärskade honom helt och fullt”, som sedermera riksbibliotekarien Oscar Wieselgren en gång skrev om den unge Erasmus.⁴ Latin blev hans andra modersmål, han talade det i vardagslag, som senare fransmannen Michel de Montaigne – fast denne uppfostrades på latin men skrev på franska. ”I Tyskland är Erasmus från Rotterdam den obestridde mästaren i vetenskapen om antikens språk och kultur”, detta enligt filosofen Gunnar Aspelin i ett magistralt, månghundraårigt arbete om europeiska tanketraditioner.⁵ Dessa två rader är de enda Aspelin ägnar åt Erasmus, vilket väl måste anses vara i snålaste laget. Men just när det gäller det antika kulturarvet, så måste man nog utgå ifrån att mycket av det som sades och skrevs om inte alltid sjöngs så nynnades fram. Grekiska oden framfördes som ackompanjerade recitativ. Munkarna nynnade, när de satt och läste ur sina illuminerade pergamentrullar i klosterbiblioteken. Men Erasmus trivdes varken i kloster eller på universitetens teologiska fakulteter. Boktryckarna blev hans bästa vänner. Det var de som såg till att hans skrifter flög ut över världen. Som såg till att han blev den mest lysande stjärnan i Gutenbergs universum.

Den termen – universum – tycks mig särdeles betydelsebärande, när vi talar om denne herre, som först i mycket mogen ålder fick sin doktorstitel. Det nationella – det holländska, det tyska – var ingen central kategori för honom, som det skulle bli för hans något yngre vedersakare Martin Luther. Nationalstater fanns knappast vid den här tiden; inte ens Frankrike var en fullt utbildad nationalstat. Erasmus var en orolig ande, som förflyttade sig hit och dit över det vi idag skulle kalla Västeuropa, dock inte nuvarande Tyskland. Schweiziska Basel blev en plats, där han uppehöll sig under lång tid, men där fanns också en utmärkt boktryckare. Han ville vara i fred och stå fri från institutionellt beroende, när han satte igång sina stora enmansprojekt, till exempel att översätta – eller rättare sagt nyöversätta – Nya Testamentet från grekiska till latin och förse det med originaltext och kommentarer. Han var vad vi idag skulle känna igen som källforskare. Han strävade efter att upptäcka det oförfalskade, originalet, att tvätta bort myter och missförstånd, onödiga överlagringar. Till det yttre en oansenlig man, gnällig och hypokondrisk hade han en osedvanlig arbetskapacitet. ”Han behövde knappast mer än tre eller fyra timmars sömn för sin lilla kropp – han slet ju också så litet på den! – och de övriga tjugo timmarna var han rastlöst verksam, skrev, läste disputerade, kollationerade, korrigerade”,

---

⁴ O. Wieselgren, ”Erasmus Roterodamus”, i *Svensk Tidskrift* 1929, s. 432.

⁵ Gunnar Aspelin, *Tankens vägar II*. Stockholm: Almqvist och Wiksell 1958, s. 21.

påstår Stefan Zweig. ”Han skriver när han reser, sittande i den skakiga vagnen, och så fort han kommer till ett värdshus, förvandlas hans bord genast till en arbetspulpet.”⁶

Han är på ständig jakt efter det universella, det allmänmänniska, inte det partikulära, efter det som kan förena, inte det som skiljer. Det är det som gör honom till den störste humanisten och kanske till den förste europén. Däri tror jag, att Stefan Zweig har rätt. Men ingen asket: varje dag vill Erasmus, att det ska stå en flaska burgunder av bästa märke på bordet. Han kan vara dyr i drift.

Och då – mot den här bakgrunden – blir det kanske ännu konstigare, att han väjer för musiken, slår bort den. För är inte det musikaliska språket just universellt, eller har en potential att vara det? Som kan nå esteten lika väl som analfabeten?

Några gånger gånger far Erasmus över kanalen, och i England blir han mottagen i de förnämsta kretsar, av den blivande kung Henrik VIII, av den blivande kanslern och martyren Thomas More, av lärda män i Oxford. Thomas More tillägnar han en bok som blir en stor publiksuccé, en bok som än idag – och senast i Sverige 2012 – ges ut i nya upplagor. Och nu kommer vi till den goda nyheten. Boken heter *Dårskapens lov* och är en samhällssatir, skriven med en god portion humor, vilket kan förvåna, eftersom Erasmus, om man följer honom genom hans levnad, förefaller ha varit något av en torrboll. Men inte här. I *Dårskapens lov* gör han narr av tidens viktigpettrar. Juristen, prelaten, läkaren, skolläraren, munken, soldaten, hovmannen, men musikutövaren hör faktiskt till dem som kommer lindrigt undan, möjligen för att han inte tillhörde ett etablerat skrå eller yrke vid den här tiden. Erasmus tycker vansinnigt illa om skolastik och spetsfundigheter, om alla principryttare och skrävlare. Desto mer prisar han det sunda bondförnuftet, den oskolades klokhet. ”Visdom är en olycka, självbedrägeri är lycka”, så tolkas Erasmus i denna bok av sin sentida landsman, historikern Jan Huizinga: ”att fela, misstaga sig, vara okunnig är att vara människa”, sådan är kärnan i denna satir, menar Huizinga. Egenkärlek skadar inte, enligt Erasmus. ”Den som inte finner behag i sig själv kan inte längre åstadkomma någonting.” Bäst att vara munter och ha ett lätt sinne; rampfeber drabbar den som känner sina brister alltför väl.⁷ Erasmus talar rentav ringaktande om både böcker och vetenskap. Hur är det så med filosoferna, ”vördade på grund av sina skägg och sina mantlar”? Här får vi tänka oss utforskare av naturen, på universitetens filosofiska fakulteter:

---

⁶ Zweig, a.a., s. 48.

⁷ *Dårskapens lov*. Översättning, inledning och kommentarer av Michael Nordberg. Skellefteå: Artos 2012; Jan Huizinga, *Erasmus*. Stockholm: Natur och Kultur 1953, s. 84 ff.

”De hävdar att de ensamma har kunskap och att alla andra dödliga flaxar omkring som skuggor. Men hur ljuvt hänger de sig inte åt allsköns svammel när de bygger upp otaliga världar, och liksom med tummått uppmäter än solen, än månen eller stjärnorna, ja också själva himlen, utreder vad som orsakar blixterna, vindarna, solförmörkelsen och andra oförklarliga ting. Detta gör de utan minsta tveksamhet, som om de vore naturens hemliga arkitekter, eller hade kommit ner till oss direkt från gudarnas rådslag! Men under tiden skrattar Naturen hjärtligt åt dem och deras gissningar. Ty ingenting av allt detta kan med säkerhet bevisas, och det tyngst vägande argumentet för detta är, att det dem emellan pågår förbittrade strider om varenda enskildhet i dessa oförklarliga fenomen.”

Är det astrologerna, vanliga vid tidens furstehov, som Erasmus är ute efter här? Han fortsätter att klandra filosoferna:

”Framför allt visar de förakt för *profanum vulgus* med sina trianglar, fyrhörningar, cirklar och allehanda andra matematiska figurer, den ena över den andra och mer tillkrånglade än labyrinter. Allra helst gäller det när de ställer upp bokstäver liksom i stridsformering och därpå i någon annan ordning, då sprider de verkligen ogenomträngliga dimmor över de stackars okunniga.”⁸

Hur ska vi värdera Erasmus? Vi kan ställa honom mot Luther. Erasmus höll på latiniteten, Luther odlade folkspråket. Erasmus diktade efter klassiska versmått, Luther skrev psalmer. Och för att än en gång anknyta till Stefan Zweig: Erasmus blickade vida, Luther grävde på djupet. Och medan Erasmus egentligen inte har varit någon problemlösare, annat än möjligen inom filologin, han ”kan endast skapa klarhet, icke gestalta nytt”, säger Zweig⁹, så är Luther det ständiga problembarnet inom kristenheten, den tidens Europa – revoltör och upprorsmakare, men också den som bekämpar 1500-talets stora bondeuppror.¹⁰ Erasmus däremot slätar över, predikar enhet, vill försona, han är kanske rentav feg. Man kan fråga, eftersom vi nu befinner oss på en musikfestival: Existerar inte sådana här motsatser också inom musikhistorien – och inom samma kulturkretsar? Ställ Grieg och Sibelius bredvid varandra, Tjajkovskij bredvid Musorgskij! Schuberts tonspråk är ett annat än Beethovens. De båda verkade ändå i samma stad, vid ungefärligen samma tid. De levde sina sista år i skuggan av furst Metternichs polisstat.

---

⁸ *Dårskapens lov*, s. 116 f.

⁹ Zweig, a. a., s. 63.

¹⁰ Lutherjubileet 1983 firades stort i arbetar- och bondestaten DDR, där man slog ned arbetaruppror.

En stor del av Erasmus' tid gick åt till att översätta. Jag har själv vid några tillfällen provat på denna ädla konst – inga jämförelser i övrigt. Vad krävs av en översättare, förutom språkkunskaper? Han eller hon bör ha sinne för realia, alltså veta något om den substans som texten uttalar sig om och om den tid och om de omständigheter, som rådde, när den tillkom. Men det fordras nog också, att man kommer in i en språkmelodi, som är njutbar och som gör verket rättvisa. Översättning kan mycket väl liknas vid forskning men också vid konst. Här talar vi om studier och tolkningar, som sist och slutligen går tillbaka på översättarens läggning, eventuellt fingertoppskänsla. Låt mig ge några exempel. När Thomas Warburton år 1992 gav ut en översättning till svenska av Tom Paines *Rights of Man*, från franska revolutionens tidevarv, valde han att fånga tidsandan bland annat genom att använda verbens sedan länge övergivna pluralformer.¹¹ Så perfekt det fungerade! Thomas Warburton var också den som översatte James Joyces *Ulysses*, 1946. 2007 gjorde han det en andra gång, med beaktande av senare Joyce-forskning. Det sägs, att han gjorde cirka 4.000 revideringar i texten. Samma verk, men en ny tolkning. Jan Stolpe gjorde något liknande när han på 1980-talet översatte Montaignes essäer i tre band – för att ett tjugotal år senare ge ut dem i en ny version. Blev det bättre – eller sannare?

Artisten – regissören, skådespelaren, dirigenten, solisten – framför naturligtvis samma verk flera gånger, i samma miljö eller på olika platser. Det kan omöjligt låta likadant hela tiden. Beroende på lokal kommer akustiken att variera. Man kanske justerar tempo, byter ut någon i ensemblen. Ett klassiskt exempel på en musiker, som reviderar sig själv, är förstås Glenn Gould med sina två väldigt olika inspelningar av *Goldbergvariationerna*, tillkomna med tjugosex års mellanrum. Många föredrar den första. Den andra behöver givetvis inte vara sämre för det. Samma människa, olika temperament. *Das Wohltemperierte Klavier* blev han visst aldrig nöjd med.

Har det här någonting med Erasmus att göra? Kanske inte. Utom det att man hos honom inte ska söka efter någonting entydigt, efter ett bestämt budskap. Nej, han var, med Oscar Wieselgrens ord, ”icke filosofiskt anlagd”. Han skummade ytan, gick inte till botten, skapade inget system. Därför kunde han inte heller bli någon dogmatiker, och därför tog han inte ställning mellan Martin Luther och kejsarmakten. Gör inte detta honom ändå ganska modern? Man kan betrakta ett fenomen från olika håll, för vilket litteraturvetaren Peter Luthersson har lanserat beteckningen *aspektseende*.¹²

---

¹¹ Thomas Paine, *Människans rättigheter*. Stockholm: Ordfront 1992.

¹² Peter Luthersson, *Erfarenhetsunderskott. Noteringar om svensk 1800-talslitteratur*. Stockholm: Bladh by Bladh 2017, s. 28 f, 31, 351, 366. – Begreppet förekommer i Ludwig Wittgensteins posthumt utgivna *Philosophische Untersuchungen* (1953).

Och så är det nog också med renässansen och med humanismen. Renässansens furstar och kyrkliga dignitärer var säkerligen både högt bildade och vetgiriga, de representerade någon form av förupplysning, men de kunde samtidigt vara ofattbart grymma och intriganta, dessutom lastbara. Både Erasmus och hans årskamrat Machiavelli från Florens skrev furstespeglar – handböcker för överheten. Erasmus lägger vikt vid moral och bildning, Machiavelli vid statskonst och militära förmågor, men båda anser, att det är genom handling som fursten erövrar dygd; dygden föds man inte till, den erövrar man. Humanismen är nu förvisso inget oskyldigt lamm, inte alltid så fridsam. I ordsammansättningen ”humanitär interventionism” har den använts och används alltjämt för att legitimera militära expeditioner och övergrepp på befolkningar. Hur humanister – filosofer, historiker, varför inte också tonsättare – ställde sig till det förra århundradets våldsregimer, är en fråga med ibland deprimerande svar. Så fanatismen tycks ständigt lura bakom hörnet, ibland i humanismens och humanitetens namn. Men dessbättre: också mot tyranniet har den humanistiska livskänslan – med skaldens ord: det evigt mänskliga – kunnat tillgripas och mobiliseras. Det är för övrigt både Stefan Zweig, som skrev sin bok om Erasmus som en kampskrift mot nationalsocialismen och till slut valde självmordet, och Jan Huizinga, som förföljdes av sitt lands nazityska ockupanter under andra världskriget, goda exempel på.